

Ўзбекларнинг келиб чиқиши хақида турли фикрлар мавжуд. Баъзи олимлар кўчманчи ўзбекларнинг келиб чиқишини Олтин Ўрда хони Ўзбекнинг (1312—1340) номи билан боғлайдилар. Н. А. Аристовнинг фикрича, «Ўзбекхонгача ўзбек номи тарихда учрамайди, шунинг учун ҳам бу ном подшонинг номидан бошланган, дейиш мумкин». А. Ю.

Якубовский «ўзбек» иборасининг пайдо бўлишини «ўзбеклар» (кўплиги- «ўзбеки йун») сўзи билан боғлайди, улар ўз номларини шу Олтин Ўрда хони Ўзбек номидан олганлар, деган фикрни билдиради. И. П. Иванов ҳам шундай нуктаи назарни тўғри, деб билади. Чет эллик тарихчилардан М. А. Чапличка ва Хильда Хукхэм ҳам ўзбекларнинг келиб чиқишини Ўзбекхон номи билан боғлайдилар. (Султон Жалолиддин Мангуберди даврида (1220—31) Озарбойжон вилояти подшоси Отабек Ўзбек деб аталарди) Ўз пайтида бундай фикрларга В. В. Григорьев карши чиккан эди. А. А. Семёнов ҳам бу фикрнинг асоссиз эканлигини кўрсатиб ўтган. Унинг айтишича, «ўзбек» ибораси Ок Ўрдада лайдо бўлган ва Эрон ҳамда Ўрта Осиё тарихчилари XIV—XV асрларда Ок Ўрдадаги турк-мўгул кабилаларининг хаммасини шундай аташган. Ўзбекхон эса Кўк Ўрда, яъни Олтин Ўрданинг подшоси бўлиб, кейинчалик ўзбеклар деб аталган кабилалар унга бўйсунмаганлар! Биз А. А. Семёнов ҳақ бўлса керак деб ўйлаймиз.

Х. Вамбери, Х. Ховорс ва М. П. Пеллионинг фикрича, Дашти Кипчокнинг турк-мўгул кабилалари бу номни ўзларининг эркинликлари сабабли олганлар. Х. Вамберида куйидагича кизик маълумот мавжуд: «Ўзбек» сўзининг туб маъноси — «ўзи ўзига бек, хўжайин, мустакил». Ажабо, бу сўз қадимги мажорларда (венгрларда) ҳам мартаба, унвон сифатида учрайди ва шу маънода 1150 йилга мансуб ҳужжатларда қайд этилган». «Ўзбек» сўзи XIII—XIV асрларда, Жувайний ва Рашидиддинларнинг асарларидан ҳам маълум эди. Бу сўз Элхон Обока (1265—1282) замонида Эронда яшаган Пури Бахонинг (Тожиддин ибн Бахоуддин) достонида ҳам учрайди. Ушбу асарнинг Пури Бахонинг ўгли Зайниддин Казвиний томонидан ёзилган давомида «ўзбеки йун», «мамлакати ўзбек» ва «улуси ўзбак» сўзларини учратамиз. Бу ерда сўз Ок Ўрда кўчманчилари эмас, Олтин Ўрда хони Ўзбекхон ва унинг давлати хақидадир.

Шундан кейин, то XIV асрнинг 60-йилларигача «ўзбек» сўзи манбаъларда учрамайди. XIV асрда яшаб ижод этган араб муаллифлари — Насириддин ибн Фурат (1361 — 1404), ал-Асадий (1377—1447), ал-Айнийлар (1361 — 1452) Ўзбекхон ва ундан кейин Олтин Ўрдада ҳукмронлик қилган бошқа хонларни «шимол даштларининг подшоҳлари», «дашт султонлари», «дашт мамлакатларининг подшоҳлари» ва «кипчокларнинг подшоҳлари» деб атаганлар. Бу ерда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бошқа бир араб тарихчиси ал-Калкашоний (1418 йилда вафот этган) Тўхтамишни «Ўзбеклар подшоҳи» дейди. Низомиддин Шомий (XIV - XV аср) ўз рисоласида Тўхтамиш

ўғлоннинг Дашти Кипчокдан Самаркандга келгани тасвирланган ўринда бундай деб ёзади: «У (Темур) Тўхтамишга Ўтрор ва Саврон вилоятларини иноят килди ва уни ўша ерларга юборди. Бир канча вақт ўтгандан кейин ўзбекиё подшоҳ Ўрусухоннинг ўғли Кутлуг Буго кўшин билан келиб, Тўхтамиш ўғлон билан жанг килди».

Маълумки, Ок Ўрданинг хони бўлган Тўхтамиш XIV асрнинг 30-йиллари охирида Темурнинг фаол ёрдами билан Мовароуннахрнинг шимолий томонларини тасарруф қилиб турарди. 1390 йили Темур унга қарши кўшин сурди. Темур кўшини Сариг ўзан деган ерга етиб келганларида «нўйонлар ва амирлар йигилишиб, «агар биз аввал Анко Тўра устига юриш қилиб, у газандани янчиб ташласак, сўнгра ўзбеклар диёрига («диёри ўзбек») ўтсак маъкулрок бўларди», деб (Темурга) арз қилдилар». Темур ушбу режага рози бўлиб, Бўрибоши орқали Анко Тўрага қарши юриш қилди. Абдураззок Самаркандий Темурнинг Анко Тўрага қарши юришини батафсил баён қилади. Жумладан, асарда бундай дейилади: «Хижрий 792 йилнинг (мелодий 1390) ўзида Темур Мўғулистонга қараб юрди (У вақтда Мўғулистонга Қашгар ва Андижон қарар эди) ва йўлда учраган асирлар унга Анко Тўранинг Мўғулистондан қочиб кетиб, Ўзбек саҳроларида (дар саҳрои ўзбек) яширинганлигини айтдилар. Темур аскарлари қочокларни уч қунгача Ўзбек даштида беҳуда излаб юрдилар ва ниҳоят, тўртинчи қуни қоровуллар (разведка) ёғийнинг шу ерга яқин жойда эканлиги хабарини етказишди. Ўтказилган қиска маслаҳат кенгашдан сўнг Темур кўшинларини уч қисмга бўлиб, Анко Тўра ва унинг кўшинини излаб топишга қиришди. Жамолиддин Хамид ва шаҳзода Умар шайхнинг аскарлари ёвни ўраб олишга қиришди. Темур бўлса ўртада қолиб, душман устига юрдилар. Умаршайх аскарлари Шербат йўлидан бориб, Қора-Хўжарни қесиб ўтдиларда, мўғулларнинг асосий чекиниш йўлларини тўсиб қўйдилар. Қиёс мавзеида Анко Тўрани қувиб етиб, мағлубиятга учратди. (Тўра чекинди) Умаршайхнинг ўғлонлари Анко Тўрани қувиб, Олакўлгача бордилар».

Манбаълар Анко Тўранинг Тўхтамиш билан алоқаси тўғрисида бирон-бир хабар бермайдилар. Аммо, мўғуллар қудратли Темурга қарши қурашиш ниятида Тўхтамиш билан иттифок бўлишга интиланлар ва 1388 йили ҳақиқатан ҳам мўғул ҳокими Камариддин (1362—63—1388—89 йил) Тўхтамиш билан иттифок тузишга эришиб, Умаршайхни Жулақадаги жангда енгилга муваффақ бўлган.

Юқорида қелтирилган далиллар, биринчидан, Дашти Кипчокнинг чўл қисми Ўзбек дашти, деб аталганидан, иккинчидан эса, бу пайтга қелиб, қўчманчи ўзбеклар Сирдарёнинг шимол томонидаги ерларнинг анчагина қисмида (ҳозирги Қозоғистоннинг жанубида) ҳукмрон эканликларидан қалолат берадилар. Тўхтамиш кўшинларининг ақсарияти қўчманчи ўзбеклар эдилар.

Хондамир ҳам 1388—89 йиллар воқеалари ҳақида сўз юритганида Тўхтамиш кўшинларини ўзбек кўшинлари (сипохи ўзбек) деб атайди. 1391 йили Қундузчадаги жангда қатнашган кўшинларни ҳам Хондамир ўзбек кўшинлари дейди. Муъиниддин Натанзий, Едигей ва Кутлуг Темурлар бошчилигида 1399 йили Тўхтамишга қарши қилган аскарларни ҳам ўзбеклар дейди. Едигей, унинг уқаси Исобек ва Олтин Ўрданинг қўзга қўринган бошқа амирлари Шодибек, Фўлодхон, Улуг Муҳаммад (ёки Муҳаммадхон) юқоридаги тарихнавислар томонидан Дашти Кипчок ва Ўзбек вилоятларининг (подшоҳи Дашти Кипчок ва вилояти Ўзбек) ҳокимлари деб, атаганлар. Бу масала бўйича Мирзо Улугбекнинг (1409—1449) «Тарихи арабъ улус» («Тўрт улус тарихи») рисоласи диққатга сазовордир. Бу асардаги маълумотларни қискача баён этсак, қуйидагича: Ўзбекхон Ўзбек улусига (дар улуси ўзбек) подшоҳ бўлди. Сўнгра, 720 х. йилда (1320 мелодий) Саид

отанинг саъй-харакатлари билан Дашти Кипчок аҳолиси мусулмон динини қабул қилдилар. Исломни қабул қилганларни ўзбеклар, қабул қилмаганларни эса (қалмоқлар) деб аташ бошладилар.

Келтирилган маълумотлар асосида хулоса қилиб айтиш мумкинки, «ўзбек» ибораси, Дашти Кипчокдаги турк-мўғул аҳолисининг умумлашган номи сифатида XV асрдагина пайдо бўлди.

Аммо, ўзбеклар Дашти Кипчокда фақат XIV аср охири — XV аср бошларидагина пайдо бўлганлар, деб ўйлаш хато бўлур эди. Ҳозирги ўзбеклар, қозоқлар, қорақалпоқлар ва бошқа халқларнинг аجدодлари шу халқлар ҳозир яшаётган ерларда қадим замонларда ҳам яшаганлар. Лекин ўзбеклар, қозоқлар, қорақалпоқлар деб аталмаганлар. Тарихий, адабий манбаларда Дашти Кипчокнинг шарқий қисмида қадим замонлардан бери турли турк қабилалари яшаганлари ҳақида анчагина маълумотлар мавжуд. Бу ерларни XIII асрда мўғуллар забт этган бўлса, Дашти Кипчокнинг турк қабилалари орасида тез орада сингиб кетганлар ва ҳатто ўз миллатларини йўқотганлар. Чингизхон қўшинларининг асосий қисмини туркий қабилалар ташкил этганлигини ҳам унутмаслик зарур.

Масъуд ибн Усмон Кўхистоний шаҳодатлик беришича, Ок Ўрда, яъни қўчманчи ўзбеклар таркибига қуйидаги қабилалар қирган: бурқут, қиёт, қўшчи, қўнғирот, ушун (усун), ўтачи, найман, жоғ, чимбой, қорлик, қенағас, дўрмон, қурловут, туб, манғит, нуқуз, танғу, уйғур, хитой, тоймас, эчки, туман, минг ва бошқалар. Биноийнинг «Шайбонийнома» асарида, XV асрнинг 80-йилларида Шайбонийхонни қўллаб турувчи қабилалар орасида яна шодбоғли ва шунқорли қабилалари ҳам эслаб ўтилади. Махмуд ибн Валининг сўзларига қараганда, Абулхайрхоннинг қўшинларида уйғур, мажор ва қилларнинг жанговар ғурухлари бўлган. Бу қабилаларнинг қелиб чиқишлари турлича. Масалан, қўнғирот, нуқуз ва қиётлар — мўғулга, танғулар бўлса — Тибетга тааллуқли.

Хитойлар хусусига қелсак, уларнинг аجدодлари — X—XI асрларда Шимоли-Шарқий Хитойда яшаб ҳукмронлик қилган қидонлардир.

Рўзбехон Исфажоний XVI аср бошларида ўзбеклар уч тоифа («халқ»), яъни қабилалар бирлашмасига тааллуқли дейди, — булар Шайбоний улусига қарашли барча қабилалар, қозоқлар ва ниҳоят, манғитлардир. Маълумки, Дашти Кипчокдаги қўчманчи ўзбеклар иттифоқини ташкил этган қўп қабилалар замон ўтиши билан парчаланиб кетиб, унинг қисмлари қозоқлар, қорақалпоқлар, бошқирлар ва бошқаларнинг таркибига қирганлар, аммо ўзларининг қабиланинг номи саклаб қолганлар.»

XV асрнинг бошларида юқорида айтиб ўтилган қабилаларнинг бир қисми (ўзбеклар — «ўзбакон») Шайбонийхон атофида бирлашиб, Ўрта Осиёда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида турғун бўлиб қолдилар. Шу пайтдан бошлаб «ўзбек» ибораси этник маъно қасб этди ва бу ҳудуддаги туркий аҳоли «ўзбек» номи қабул қилди. Шу ерда таъкидлаб ўтишимиз қеракки, қўчманчилар, аввал қайси қабиллага мансуб бўлсалар ўша номи саклаб қолдилар ва то XX асргача аждодий-қабилавий бўлинишларни саклаб қолдилар. Аммо, ўзбек халқининг қелиб чиқиши XVI асрга тўғри қелади деган гап тўғри эмас. Бу ерда сўз, фақат «ўзбек» иборасининг этноним сифатида пайдо бўлган вақти ҳақида бормоқда. Маълумки, қадимдан Ўрта Осиёда туркий тилда сўзлашувчи халқлар яшаганлар, Дашти Кипчокнинг қўчманчи ўзбеклари Мовароуннахрнинг ўтроқ туркий аҳолиси орасида сингиб кетиб, «охирги қўшилганлар» сифатида ўз номи уларга берганлар...

Бўриной Ахмедов